

ven altres intel·lectuals i escriptors, com l'il·lustre tarragoní Antoni Rovira i Virgili. El viatge, lent i arriscat, omplia d'incertesa i de por els viatgers, que podien ser aturats en qualsevol moment. Començava una història terrible. La de l'exili de tants catalans. I la de l'exili del gramàtic més important de Catalunya, que ja no tornaria mai més a casa seva.

Pompeu Fabra va anar d'Agullana a Perpinyà, i de Perpinyà a Illa. Després va viure a Prada, a Montpeller, a Perpinyà i finalment, una altra vegada, fins a la seva mort el 1948, a Prada. Van ser gairebé deu anys de la seva vida. Deu anys de patiment, de neguit, de gana, de por. I també de petites alegries i d'esperança. I de projectes.

Fins ara, tot i que hi havia notícies abundants disperses, ningú no s'havia atrevit a dedicar-se a l'empresa de reconstruir aquests deu anys de la vida de Pompeu Fabra. A resseguir els patiments, el neguit, la gana, la por, les alegries, les esperances i els projectes de tots aquests anys. El panorama dels estudis fabrians tenia aquest buit. Avui, gràcies al llibre del jove investigador Jordi Manent, tenim feta i al nostre abast aquesta reconstrucció.

A partir de dades obtingudes de llibres de memòries, epistolaris, dietaris i material inèdit fins ara no conegut, Jordi Manent ha elaborat una obra de gran interès, que serà a partir d'ara no sols la biografia de referència d'aquests anys d'exili, sinó una aportació clau als estudis sobre Pompeu Fabra. L'obra, a més, no es presenta com un treball erudit d'investigació, farcit de notes a peu de pàgina, curull de referències bibliogràfiques, afeixugat per puntualitzacions de mètode. És, per damunt de tot, un llibre. Què volem dir amb això? Volem dir que l'autor ha superat la temptació de donar als lectors, sobretot, un repertori de dades «en forma de» llibre, i s'ha preocupat perquè el seu treball fos realment una obra proporcionada, orgànica, que es pot llegir bé, que interessa des del primer moment, que ofereix informació de context històric per guiar el lector, que manté un equilibri

saludable entre l'aportació de dades i la narració d'aspectes del que en podríem dir «interès humà». En definitiva: que és una obra que es llegeix amb gust.

El llibre conté un pròleg breu d'Heribert Barrera i s'estructura en set capítols organitzats al voltant de l'eix cronològic: Pompeu Fabra en temps de guerra (del 17 de juliol de 1936 al 21 de gener de 1939), l'èxode català (del 22 de gener al 5 de febrer de 1939), les estades a Illa i Prada i els viatges a París (del 6 de febrer de 1939 a mitjan febrer de 1940), els anys de Montpeller (de mitjan febrer de 1940 a principis de juny de 1942), el primer període a Prada (del juny de 1942 a finals de 1943), els darrers anys de la vida de Fabra (del gener de 1944 al 25 de desembre de 1948) i el ressò de la seva mort (del 26 de desembre de 1948 a finals de 1949). L'obra es completa amb un apèndix que ofereix un arbre genealògic de la família Fabra, una taula amb els consells i governs de la Generalitat durant l'exili, la reproducció del text de la constitució del Consell Nacional de Catalunya (1940), la reproducció del nomenament de Fabra com a conseller del Govern de Catalunya, l'edició del testament de Fabra (fins ara inèdit), la reproducció d'un article de José María Salaverría de 1916 sobre l'IEC (que ja havia reproduït Jaume Medina en la seva obra sobre l'anticatalanisme del diari *Abc*), l'edició (en aquest cas facsímil) del cessament de Fabra de la càtedra de llengua catalana que depenia de la Mancomunitat (maig 1924), una llista de les biografies de Pompeu Fabra publicades fins ara, una cronologia de la vida de Fabra a l'exili, la llista de bibliografia i fonts consultades i un índex de noms.

El llibre és amè i entretingut i presenta amb nervi els colors de tots aquells anys. Amb nervi i defugint els tons extrems: apareixen les ombres, però també la llum. Entre les ombres i la negror hi ha el patiment material dels exiliats –la gana, la por, la incertesa–, el patiment moral –el dolor de la derrota, el sentiment de desolació per tot el que s'havia fet i perdut–, les desgràcies –la mort de la filla–, els problemes de convivència a la residència de Tolosa. Les esclatxes de llum són l'esperança i el treball. El treball de Fabra a l'exili –que ja era conegut, però ara se'ns ofereix d'una forma articulada narrativament– impressiona de debò: Fabra va redactar durant aquells anys una gramàtica catalana en francès, una gramàtica en anglès, la gramàtica catalana de 1946 i la gramàtica de 1956, va reprendre les «Converses filològiques», va recollir dades per a la segona edició del diccionari, va reflexionar sobre la revisió de la normativa dels guionets. I preparava uns cursos de català per correspondència quan va morir. I tot això sense condicions: sense material, sense bibliografia. És il·lustradora una anècdota que Manent obté de fonts ja publicades i que reproduceix (p. 128). Cap a 1940, a Prada, Fabra va comentar a altres exiliats que no podia treballar perquè no tenia el «Fabra». Josep M. de Sagarra, que en tenia dos exemplars, li'n va cedir un.

El llibre de Manent té també un mèrit que no sempre trobem en obres que en principi són el resultat d'una investigació històrica: fa pensar en les circumstàncies del present. Ho mostrarem amb un exemple. Des que es va aprovar el 2005 el projecte de nou estatut d'autonomia de Catalunya, els catalans som víctimes de salvades d'insults que s'escupen des de mitjans de comunicació de gran impacte a tot el territori estatal. Els catalans no hem fet res punible, però som insultats amb agressivitat un dia rere un altre. Es tracta d'un fet nou? Per comprovar que no, només cal llegir-se els passatges que Manent reproduceix d'un article publicat el 1939, després de la desfeta, al diari barceloní *Solidaridad Nacional* (p. 147-148). És un article que parlava de Fabra quan Fabra ja era a l'exili i no podia defensar-se. El periodista s'hi referia així: «Siempre tan pulcro, tan callado, tan hipócrita y tan masón.» Després alludia al seu «infecto catalanismo». I l'acabava acusant d'haver confiscat béns d'altres.

En conjunt, doncs, el llibre de Manent és una aportació fonamental, ben elaborada i ben documentada, als estudis biogràfics sobre Pompeu Fabra i, més concretament, es constituirà a partir d'ara en l'obra extensa de referència per a l'estudi de la vida i la cronologia de Fabra a l'exili. Ara els darrers deu anys de la vida de Fabra, els detalls dels quals eren poc coneguts i, sobretot, estaven poc ordenats, tenen ja el seu guió establert i organitzat. Fins al punt que, acabada la lectura del llibre, hom se sent empès a demanar-se si ara el que caldria no són altres obres semblants per a altres etapes de la vida de Fabra. Perquè, si és cert que tenim biografies generals, no tenim obres extenses sobre altres períodes concrets. Seria interessant que poguéssim tenir, així, una obra sobre la infantesa

i l'adolescència de Fabra (que abracci, per exemple, des del seu naixement fins a l'any de publicació de la seva primera gramàtica), una obra sobre la joventut (que vagi de 1891 a 1902), una obra sobre els anys de Bilbao (1902-1912), una obra sobre la consolidació social i científica del personatge (1912-1923), una obra sobre l'etapa de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) i una altra sobre el període prerepublicà i republicà (1930-1939).

Des del punt de vista de la història externa de la gramàtica catalana i dels textos de Fabra, el llibre de Manent també presenta interès perquè intenta seguir el rastre i les circumstàncies d'obres o projectes del gramàtic sobre els quals hi havia (o hi ha) poques dades. Així, se segueixen les pistes per obtenir informació sobre la gramàtica romanesa que Fabra preparava (tot i que no s'arriba a descobrir si realment va començar a redactar-la), sobre el diccionari català-francès o sobre la perduda (ara sembla que definitivament) *Catalan Grammar*. Són una mena de recerques que interesses especialment perquè contribueixen a acabar de fixar les dades de la bibliografia de Fabra. En relació amb això l'únic petit retret que es podria fer a l'autor és que hauria estat molt útil que, en un apèndix, hagués donat ordenades les dades o precisions noves sobre obres, textos, cartes o paraules de Fabra que apareixen al llarg del llibre. És cert que el to general de llibre, de caràcter narratiu, no afavoria aquesta feina. En qualsevol cas, es tracta d'una feina que encara es pot fer.

Els estudis fabrians, els estudis d'història de la llengua i la gramàtica catalanes i fins i tot els estudis d'història de la cultura catalana tenen amb aquesta obra una contribució rellevant. Però, fora del clos acadèmic, el llibre també resulta atractiu: com si fos una novel·la, es pot llegir a la platja, a la parada de l'autobús o mentre esperem que la canalla surti d'escola.